

LBRIS

We know

books

Colecție coordonată de
FLORIN-RĂZVAN MIHAI

RUXANDRA CÂMPEANU

DINCOLO
DE REGULILE
JOCULUI

Trepte și limite ale compromisului intelectual
în perioada 1948–1964:

Mihai Ralea • G. Călinescu • Tudor Vianu

CORINT
ISTORIE
AUTORI ROMÂNI

—2022—

- Terian, Andrei 108, 187, 201, 210, 211, 259, 261, 400, 493, 494
- Tertulian, N. 121, 193, 305, 347, 350, 435, 515
- Toma, A. 123, 309, 310, 373, 513
- Toma, Sorin 192, 290–293, 372, 528
- Tomașevski, B.V. 460, 465, 466
- Țugui, Pavel 316, 335, 375, 378, 381–383, 385, 386, 409
- Ungureanu, Laurențiu 529, 531
- Viala, Alain 53, 54, 57, 128
- Vianu, Ion 518–520, 523, 524
- Vianu, Tudor *passim*
- Vinogradov, V.V. 465, 466
- Vitner, Ion 35, 105, 107, 108, 131, 158, 161, 192, 194, 231, 239–241, 265, 276, 318, 320, 375, 378, 379, 448
- Vrancea, Ileana 504–506, 512, 513
- Zarifopol, Paul 339, 427
- Zetkin, Clara 80

Cuprins

Argument 5

PARTEA I: PREMISE TEORETICE

1. Intelectualii și răul. Posibilitățile și limitele unei sociologii a responsabilității morale 17
2. Câmp și aparat 50

PARTEA A II-A: ÎNTRE DOUĂ LUMI

1. Politizarea lumii literare. Discontinuități de traiectorie și noi poziționări în câmp 67
2. Supra-instituționalizarea câmpului și piața neagră a capitalului simbolic 111

PARTEA A III-A: CANON ȘI DISCIPLINE

1. Reconfigurarea canonului 149
 - 1.1. Critica criticii 149
 - 1.2. „Noi nu falsificăm pe Eminescu.”
Bătălia pentru centrul canonului 210
 - 1.3. „Critica burgheză” și permutările
noului canon oficial 257

2. Practica studiului literar	318
2.1. Două spectre: estetica și filosofia culturii	318
2.2. O istorie literară fără istorici	359
2.3. Critica literară sau trista artă a camuflajului.	419
2.4. „Un fel discret de a fi reacționar”: stilistica estetică	450
2.5. O disciplină de două ori exotică: literatura comparată	471

PARTEA A IV-A: POSTERITATEA

1. „Cum se face trecerea de la polemică la istorie?” Discipoli și detractori, lecturi contemporane	489
<i>Concluzii</i> – Problema modelului intelectual și moral	533
<i>Bibliografie</i>	543
<i>Listă de abrevieri</i>	581
<i>Indice de nume</i>	583

Titlu	Autor
1. Această dragoste care ne leagă	Doina Jela
2. Adevărata călătorie a lui Zahei. Vasile Voiculescu și taina „Rugului Aprins”	Marius Oprea
3. Ceaușescu și epoca sa	Lavinia Betea
4. Conversații cu Regele Mihai	Stelian Tănase
5. De ce am plecat din România	Iuliana Alexa (coord.)
6. Democrația sub asediu. România în context regional	A. Goșu, A. Gussi (coord.)
7. Dragă Sisilut, noi pe lumea asta nu o să ne mai vedem	Anca Ștef, Raul Ștef
8. Drumul Damascului. Spovedania unui fost tortionar	Doina Jela
9. Iluzia cristalizării. Comunism, exil, destine	Liliana Corobca
10. Jurnal nediplomatic (1998–2001)	Ioan Grigorescu
11. Jurnal, vol. 1	Ion Rațiu
12. Jurnal, vol. 2	Ion Rațiu
13. Jurnal, vol. 3	Ion Rațiu
14. Jurnal, vol. 4	Ion Rațiu
15. Kiseleff 10. Fabrica de scriitori	Marin Ioniță
16. Labirintul morții	Petre Gr. Ionașcu
17. Mafia arabă în România. De la Ceaușescu la Iliescu	Marius Oprea
18. Maria Tănase. Artista, omul, legenda	Stejărel Olaru
19. Masoni sub judecata comunistă. Grupul Bellu	Diana Mandache
20. Mica enciclopedie a Marelui Război (1914–1918)	Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu
21. Mihai Caraman. Un spion român în Războiul Rece	Florian Banu
22. Munca forțată din România în regimul comunist. Internările administrative din perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej (1948–1965)	Nicoleta Ionescu-Gură
23. Nicolae Filipescu. Însemnări (1914–1916)	N. Polizu-Micșunești
24. Pe cont propriu. Jurnal (1989–1995)	Doina Jela
25. Piano Man în Casa Războiului. Însemnări din Irak și Afganistan	Cătălin Gomboș
26. Regele Ferdinand cel Loial	George N. Budișteanu
27. Rola 800. Constantin Hagea, omul care a umilit Securitatea	Marius Oprea
28. România de totdeauna	Simona Preda, Georgeta Filitti
29. Securitatea noastră cea de toate zilele	Fiori Bălănescu
30. Stalin și poporul rus...: democrație și dictatură în România contemporană	Gheorghe Onișoru
31. Statul în secolul XXI. Modelul chinez	Dan Tomozei
32. Sunt un copil al Războiului Rece	Stelian Tănase
33. Tovarășa. Biografia Elenei Ceaușescu	Lavinia Betea
34. Ultimele convorbiri cu Regele Mihai I	Bogdan Șerban-Iancu

În curând:
Paul Goma
de **Fiori Bălănescu**

1. Intelectualii și răul

Posibilitățile și limitele unei sociologii a responsabilității morale

Le mal était partout, tout choix était mauvais et pourtant il fallait choisir et nous étions responsables.¹

Sartre, *Paris sous l'Occupation*

*Poate în societățile viitoare succesul va înlocui
responsabilitatea.*

Mihai Ralea, *Ideea de revoluție în doctrinele socialiste*

Când respingea conceptul sartrian de „proiect original”, Bourdieu nu înlătura doar un anumit mod de a înțelege opera de artă, ca emanație a creatorului increat. Făcând din scriitor un producător doar aparent al operei, un produs al intersecției dintre habitus și câmp, sociologul elimina totodată și orice posibilitate de a-i atribui creatorului vreo responsabilitate față de acțiunile sale (acțiuni care sunt, de regulă, texte) – o responsabilitate în numele unor standarde morale obiective, independente de cele cu care operează câmpul sau

¹ „Răul era pretutindeni, toate alegerile erau greșite, și totuși trebuia să alegem și eram cu toții responsabili.” (Sartre, „Parisul sub Ocupație”, trad. mea, R.C.; toate traducerile din ediții străine îmi aparțin).

spațiul social în ansamblu, într-un anumit stadiu al funcționării sale. Stabilirea unei zone a responsabilității individuale pune, desigur, dificultăți nu doar sociologiei bourdieusiene, ci și sociologiei în general – mai mult acesteia din urmă, de fapt, fiindcă modelul teoretic al lui Bourdieu arată o preocupare destul de pronunțată față de individ, propunându-și să explice nu numai dinamici de grup, ci și alegerile fiecărui agent în parte (actorii sociali sunt văzuți ca rezultatul unor factori complecși a căror analiză poate merge, cel puțin teoretic, până la explicarea individualului)¹.

S-ar putea remarca, la rigoare, că niciun domeniu de studiu nu are putere explicativă totală, că trecerea de la un nivel explicativ la altul este dificilă și în științele exacte, nu doar în cele umaniste, și că nu ar trebui să cerem sociologiei să se ocupe de probleme care nu intră în sfera ei de interes. Am putea conchide, la urma urmei, că a explica nu înseamnă a justifica: putem înțelege de ce un agent a procedat într-un anumit fel, fără ca prin aceasta să fim obligați să considerăm și că a fost îndreptățit să acționeze așa cum a făcut-o. Astfel, pare că sociologia și filosofia morală își au fiecare domeniul lor distinct de aplicație sau propria privire asupra aceluiași obiect.

Cu toate acestea, sociologia își înțelege obiectul nu doar altfel decât filosofia morală, ci și în concurență cu ea, tinzând

¹ Analiza poziției lui Flaubert și a luărilor lui de poziție în câmpul literar francez al celui de-al Doilea Imperiu, cu care se deschide *Regulile artei*, este nu doar o „punere în abis” a întregului câmp, ci și o încercare de a dovedi aplicabilitatea teoriei câmpurilor la studiul individualului. Dacă, la Bourdieu, „original” era rezultatul conjugat al habitusului și al câmpului, alți cercetători au preluat sugestia și au încercat chiar să dezvolte conceptul de habitus individual (despre Corcuff în Bruno Frère, „Incertitudes sur l’Habitus”, în *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie*, vol. 46, nr. 3, 2005, pp. 480–481).

să delegitimeze orice încercare de a formula asupra comportamentului sau a motivațiilor agenților altceva decât judecăți de fapt. Fenomenul se explică, în parte, prin ambițiile încă pozitiviste ale sociologiei, care caută să se legitimeze în câmpul disciplinelor intelectuale printr-o aproximare a statutului științelor exacte¹. Potrivit lui Alasdair MacIntyre, sociologia este victima unor habititudini de gândire moștenite din Epoca Luminilor, în virtutea cărora a explica înseamnă a prezice, a identifica legea care guvernează fenomenul analizat². Dar dacă o acțiune a unui agent este guvernată de o lege similară legilor fizicii, atunci ea se produce cu necesitate și, pentru că un parcurs necesar exclude posibilitatea alegerii, agentul nu mai poate fi considerat responsabil de acțiunile sale; la fel ca scriitorul lui Bourdieu, el este doar autorul lor aparent, determinat în fapt de un întreg complex de factori sociali.

Așadar, pentru a discuta responsabilitatea intelectualilor umaniști în primele două decenii ale regimului comunist, cadrele sociologiei literare trebuie depășite. Ea va rămâne însă punctul meu de plecare, fiindcă problematica morală este, totuși, abordată în cadrul sociologiei literare de inspirație bourdieusiană în cel puțin trei feluri. Le voi discuta în cele ce urmează, arătând în ce constă utilitatea lor pentru demersul meu, dar și de ce cred că sunt insuficiente ca teorii ale comportamentului uman. În prezentarea acestor neajunsuri ale sociologiei literare bourdieusiene, nu voi relua aspecte care țin de conflictul fundamental dintre filosofia morală și viziunea sociologică asupra standardelor morale ca scheme de apreciere

¹ O cauză este însă și slăbiciunea filosofiei morale contemporane în fața diverselor forme de relativism cultural.

² Alasdair MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2007, p. 92.

contingente, pentru că nu aş face decât să reproşez sociologiei, din nou şi din nou, că nu este filosofie morală. Voi analiza fiecare construcţie teoretică în propriii săi termeni, urmărind doar modurile în care încercările de sociologie a moralei sunt subminate de tensiuni interne sau de insuficienţa lor putere explicativă. Pe urmă îmi voi întoarce privirea spre o serie de abordări propuse de istorici, teoreticieni politici, filosofi şi eseişti, în încercarea de a rafina cadrul conceptual al acestei lucrări şi de a da mai multă supleţe grilei de lectură sociologică, verificându-i compatibilitatea cu o seamă de intuiţii utile formulate în afara sociologiei literare.

Prima modalitate de tratare sociologică a moralei este discutarea alegerilor făcute de agenţii câmpului literar în termeni de strategii. Este concepţia care subîntinde, de fapt, toate studiile de sociologie literară bourdieusiană, aşa că îi voi comenta aspectele problematice doar aici, considerându-le subînţelese când voi trece la celelalte două încercări de circumscriere sociologică a moralei. Abordarea cea mai sistematică o întâlnim la noi în studiul lui Dan Lungu, *Construcţia identităţii într-o societate totalitară*, care face un inventar al luărilor de poziţie ale scriitorilor români faţă de puterea comunistă. Pentru Dan Lungu, identitatea este un stoc de resurse, de „configuraţii posibile”, de repertorii de scheme de acţiune (în terminologia lui Lahire), pe care agentul le actualizează în diverse contexte sociale, în funcţie de relevanţa lor¹. Lungu distinge între o identitate personală şi una socială. Schemele de acţiune bine sedimentate, încorporate în timp de către agent, alcătuiesc

¹ Dan Lungu, *Construcţia identităţii într-o societate totalitară. O cercetare sociologică asupra scriitorilor*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 2012, p. 29.

identitatea personală, care îndeplineşte o funcţie ontologică, de menţinere a coerenţei sinelui; în schimb, identitatea socială îndeplineşte o funcţie pragmatică, de adaptare a agentului la structurile sociale exterioare. Cele două tipuri de identităţi se pot afla într-o tensiune mai mult sau mai puţin accentuată. Care dintre ele va avea câştig de cauză într-o împrejurare sau alta depinde de „proiectul de construcţie identitară” al agentului: proiectul identitar – mai mult sau mai puţin conştient¹ – poate miza fie pe conservarea identităţii personale, fie pe adaptarea agentului la mediu. Manierele conştiente sau inconştiente în care agentul îşi mobilizează resursele pentru a-şi implementa proiectul identitar sunt strategiile identitare. În funcţie de tipul său de proiect identitar, agentul va recurge fie la strategii din proximitatea polului ontologic al identităţii (dacă miza este conservarea identităţii personale), fie la strategii din proximitatea polului pragmatic (dacă miza este adaptarea la mediu).

Un element important al acestui tablou al strategiilor identitare este introducerea în ecuaţie a unor mize diferite de miza specifică a câmpului literar: astfel, agenţii nu urmăresc doar să acumuleze capital simbolic, ci au şi mize identitare. Pe urmele lui Lahire, Dan Lungu atrage atenţia asupra faptului că agenţii îndeplinesc roluri în mai multe câmpuri, fiecare cu mizele lui, după cum funcţionează şi în acele porţiuni ale spaţiului social care nu sunt deloc structurate sub formă de câmpuri². Cu toate că îşi actualizează în câmpul literar ipostaza identitară adecvată, identitatea agenţilor nu se reduce la rolul jucat de ei în câmp. Mai mult, cum scriitorii sunt chemaţi să

¹ Dan Lungu, *op. cit.*, p. 30.

² *Ibidem*, p. 21.

și exprime subiectivitatea în operă, existența lor în câmpul literar depinde într-o bună măsură de soliditatea identității personale¹, a elementelor de continuitate dintre diversele roluri sociale. Prin urmare, tocmai acele ingrediente ale identității care acționează ca o frână asupra capacității de adaptare a agentului la structurile externe se dovedesc a fi o „condiție a «profesionalismului»”² în câmpul literar, ceea ce dă măsura tensiunii la care este supus scriitorul, nevoit să se adapteze, dar să rămână în același timp „el însuși”.

Cu toate acestea, conceptul de „strategie identitară” ridică cel puțin două dificultăți majore în calea unei analize a responsabilității agenților: în primul rând, agenții nu pot fi considerați responsabili de strategiile pe care le întreprind decât dacă aceste strategii sunt conștiente. În al doilea rând, strategiile, prin natura lor, nu pot fi evaluate ca „bune” sau „rele”, „drepte” sau „nedrepte”, ci doar ca eficiente sau ineficiente în raport cu scopul urmărit – cu alte cuvinte, nu pot fi apreciate decât în funcție de gradul lor de succes, ceea ce nu ar fi compatibil decât, în cel mai bun caz, cu o etică de tip consecvențialist, care stabilește valoarea morală a acțiunilor în funcție de consecințele lor³.

¹ Dan Lungu, *op. cit.*, p. 27. În mod similar: „În cazul scriitorilor, tendința puterii de subminare a eului este dramatică, pentru că ea atacă simultan identitatea personală artistică și cea socială. Prestigiul social bazat pe competență specifică este reificat, fiindcă o atare competență nu poate fi dobândită și exersată de scriitori în absența implicării subiective, cum e posibil în cazul ingineriei sau medicinei.” (*ibidem*, p. 139).

² *Ibidem*, p. 27.

³ Pentru o prezentare generală a triadei etică a virtuților – etică a regulilor (deontologie) – etică a consecințelor, v. Rosalind Hursthouse și Glen Pettigrove, „Virtue Ethics”, în *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, disponibil la <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-virtue/> (accesat la 11.02.2020).

Acest mod de a înțelege strategiile identitare nu afectează coerența teoriei, dar îi diminuează, cred, puterea explicativă. Dacă prezervarea și codificarea în operă a aspectelor care țin de polul ontologic al identității sunt definitorii pentru condiția scriitorului, ar fi fost de așteptat, poate, ca proiectul identitar al scriitorilor din perioada comunistă să fi fost orientat mai frecvent către polul ontologic decât a fost în realitate. S-ar putea argumenta că tocmai șansele slabe de succes ale strategiilor ontologice (lipsa lor de eficiență în fața mecanismului represiv) au descurajat proiectele identitare de acest tip, dar în modelul teoretic al lui Dan Lungu, strategiile sunt adaptate la proiect, nu invers. Chiar dacă acceptăm ipoteza că orientarea unui agent spre un anumit tip de proiect identitar e influențată de șansele de succes ale strategiilor aferente, în modelul teoretic al lui Dan Lungu scriitorii sunt oricum orientați spre conservarea identității personale, așa că ar fi fost de așteptat ca ei să fie cel mai puțin descurajați de riscurile apărării ei – mai puțin, în orice caz, decât alte categorii socio-profesionale, pentru care expresia sinei nu este o condiție definitorie a domeniului de activitate.

A doua modalitate de abordare, în cadrul sociologiei literare, a problematicii morale e studierea socio-istorică a diverselor concepții asupra responsabilității scriitorilor, așa cum sunt ele articulate – sau încorporate – de către agenți în varii stadii ale câmpului literar. Cea mai amplă și mai coerentă ilustrare a acestui tip de investigație se regăsește în cărțile și articolele lui Gisèle Sapiro. Potrivit lui Sapiro, spațiul social este sursa unor concepții concurente asupra responsabilității, iar autonomizarea câmpului literar este strâns legată de revendicarea, de către scriitori, a unei deontologii diferite

de morală publică și de concepția penală asupra îndatoririlor ce le revin. În *La responsabilité de l'écrivain*, autoarea urmărește diversele elaborări ale acestei etici profesionale în Franța, de la Restaurație până la Eliberare, oprindu-se mai ales asupra proceselor intentate scriitorilor, ca împrejurări în care codurile morale concurente sunt articulate cu cea mai mare claritate. Cu toate acestea, explicând genealogia diverselor concepții asupra responsabilității scriitorilor, autoarea face ca prea multe să depindă de poziția agenților în câmp – o opțiune teoretică ce pare să excludă niște aspecte despre care știm totuși că fac parte din fenomenologia experienței morale, cum ar fi conflictele interioare sau crizele de conștiință. S-ar putea spune că astfel de trăiri sunt cazuri extreme, provocate de împrejurări excepționale și că, în orice caz, sunt greu de documentat. Ce ne arată ele însă este faptul că morală individuală nu poate fi, în esența ei, doar un instrument într-un joc de putere, menit să asigure o poziție dominantă în câmp. O astfel de concepție nu poate să explice comportamentele „aberante”, cazurile – întâlnite totuși în comunism – în care agenții par să acționeze împotriva propriilor interese din cadrul câmpului (un exemplu autohton este Ion D. Sîrbu). Chiar și când este vorba de articularea unei etici profesionale, zonele de elaborare ale codurilor morale nu sunt de găsit doar în interiorul câmpului. Codurile morale par să fie produse atât endogene, cât și exogene și, în orice caz – pentru a prelua intuiția lui Dan Lungu –, tributare mai degrabă structurilor sedimentate în habitus decât actualității câmpului. Totodată, morală ne apare a fi mai mult decât un discurs autolegitimant pe care îl propunem altora despre noi, din moment ce ea nu ne poate justifica întotdeauna nici

în propriii noștri ochi. Prinși în lupta pentru putere, agenții sociologiei bourdieusiene par scutiți de sentimentul universal al vinovăției, ca și de cel al dezamăgirii față de căderea morală a altcuiva.

O a treia abordare a temei morale din perspectiva sociologiei bourdieusiene are în centru conceptul de legitimitate. Aici se încadrează volumul lui Vasile Mihalache, „*Noli me tangere*”?, care propune o teorie a legitimității estetice a agenților în câmp („legitimitate literară”), precum și a legitimității câmpului în cadrul spațiului social („legitimitatea literaturii”)¹. În sociologie, legitimitatea este totuna cu credința în legitimitate²; aceasta este și premisa cărții lui Mihalache. Pentru el, a fi recunoscut ca legitim în câmp înseamnă a-ți putea justifica autoritatea în termenii credințelor celor care fac parte din câmp. Agenții câmpului literar cred în valabilitatea regulilor câmpului³, iar această credință se bazează, la rândul ei, pe credința lor în universalitatea unor valori pe care le-au interiorizat în urma unor interacțiuni sociale. În cadrul acestui mecanism pe care îl detaliază Mihalache, putem identifica un nucleu moral al recunoașterii legitimității: credința agenților într-un set de valori pe care ei le consideră universale. Acest nucleu moral ne ajută să facem distincții importante între credința în legitimitatea dominanților, pe de o parte, și alte mobiluri ale supunerii dominaților față de dominanți, pe de altă parte

¹ Vasile Mihalache, „*Noli me tangere*?” *Despre legitimitate și autonomie în literatură*, Editura Tracus Arte, București, 2013, p. 45.

² Mircea Martin, „On Legitimacy”, în *EURESIS: cahiers roumains d'études littéraires et culturelles / Romanian Journal of Literary and Cultural Studies*, nouvelle série/new series, *Legitimacy / Legitimation*, 2010, p. 12.

³ Vasile Mihalache, *op. cit.*, p. 38.